

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

(شهید مطهری)

پایان نامه کارشناسی ارشد الهیات و معارف اسلامی – فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

جایگاه عقل در تربیت دینی از دیدگاه غزالی

استاد راهنما:

دکتر جهانگیر مسعودی

استاد مشاور:

دکتر مقصود امین خندقی

نگارنده:

ریحانه شایسته

زمستان ۹۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اظهار نامه

اینجانب ریحانه شایسته، دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته الهیات فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات شهید مطهری، دانشگاه فردوسی مشهد نویسنده رساله/پایان نامه جایگاه عقل در تربیت دینی از دیدگاه غزالی تحت راهنمایی دکتر جهانگیر مسعودی متعهد می‌شوم:

- تحقیقات در این رساله/پایان نامه توسط اینجانب انجام شده است و از صحت و اصالت برخوردار است.
- در استفاده از نتایج پژوهشهای محققان دیگر به مرجع مورد استفاده استناد شده است.
- مطالب مندرج در رساله/پایان نامه تاکنون توسط خود یا فرد دیگری برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی در هیچ جا ارائه نشده است.
- کلیه حقوق معنوی این اثر متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد و مقالات مستخرج با نام « دانشگاه فردوسی مشهد » و یا « Ferdowsi University of Mashhad » به چاپ خواهد رسید.
- حقوق معنوی تمام افرادی که در به دست آمدن نتایج اصلی رساله/پایان نامه تأثیرگذار بوده‌اند در مقالات مستخرج از رساله/پایان نامه رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این رساله/پایان نامه، در مواردی که از موجود زنده (یا بافتهای آنها) استفاده شده است ضوابط و اصول اخلاقی رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این رساله/پایان نامه، در مواردی که به حوزه اطلاعات شخصی افراد دسترسی یافته یا استفاده شده است، اصل رازداری، ضوابط و اصول اخلاق انسانی رعایت شده است.

تاریخ ۹۲/۱۱/۹

امضای دانشجو

مالکیت نتایج و حق نشر

- کلیه حقوق معنوی این اثر و محصولات آن (مقالات مستخرج، کتاب، برنامه های رایانه‌ای، نرم افزارها و تجهیزات ساخته شده) متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد. این مطلب باید به نحو مقتضی در تولیدات علمی مربوطه ذکر شود.
- استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در رساله/پایان نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی‌باشد.

تقدیم به

روح ملکوتی و پرفتوح

پدر بزرگم

استاد مهدی شایسته

که الگوی من برای انتخاب این رشته بودند.

و برادر خردسالم

که مجالی برای کسب علم آموزی نیافت و در کودکی با ما وداع کرد.

و تقدیم به

پدر و مادرم

که در تمام مراحل زندگی به من کمک کردند.

و مدیر و مشاور دبیرستان دخترانه مشکوه

سرکار خانم تقوی و سرکار خانم طاووسی

که تا به امروز مشوق و راهنمای خوبی در عرصه های مهم زندگی ام بودند.

با سپاس

از خداوند مهربان که در تمام مراحل زندگی به من یاری رسانده و باران رحمتش باغ زندگی مرا سیراب کرده است.

اینک به رسم ادب و قدرشناسی از اساتید عالم و گرانقدرم جناب آقای دکتر جهانگیر مسعودی و جناب دکتر مقصود امین خندقی که زحمت راهنمایی و مشاوره این نوشتار را برعهده داشتند، سپاسگزاری می‌کنم.

همچنین تشکر ویژه خود را از اساتید گروه فلسفه و حکمت اسلامی که هر کدام در نوع خود سهم بسزایی در پیشرفت تحصیلی و نهایتاً تالیف این نوشتار داشتند، ابلاغ می‌کنم.

از جناب آقای دکتر محمد کاظم علمی مدیر گروه محترم که دلسوزانه کم‌صبری‌های مرا تحمل کردند و با راهنمایی‌های ارزنده خود مرا در زمینه‌های بسیاری مساعدت نمودند، صمیمانه سپاسگزارم.

امیدوارم خداوند به همه این عزیزان طول عمر باعزت و موفقیت‌های معنوی و مادی اعطا کند.

حضرت علی (علیه السلام)

« حقیقت را به واسطه مردمان شناس بلکه حق را بشناس تا اهل آن را بشناسی »^۱

غزالی با استناد به این سخن می گوید:

خردمند حقیقت را می شناسد و سپس به گوینده آن توجه می کند. اگر سخن حقی باشد

— جدا از این که گوینده اش بر باطل باشد یا حق —

آن را می پذیرد، بسا که سعی وافر می کند که حقیقت را از سخنان گمراهان برگیرد.^۲

^۱. مجمع البیان، ج ۱، ۲۱۱

^۲. غزالی، مجموعه رسائل الامام الغزالی «المنقذ من الضلال»، ص ۵۴۶

بسمه تعالی

مشخصات رساله/پایان نامه تحصیلی دانشجویان
دانشگاه فردوسی مشهد

عنوان رساله/پایان نامه: جایگاه عقل در تربیت دینی از دیدگاه غزالی

نام نویسنده: ریحانه شایسته

نام استاد(ان) راهنما: دکتر جهانگیر مسعودی

نام استاد(ان) مشاور: دکتر مقصود امین خندقی

دانشکده: الهیات و معارف شهید مطهری	گروه: فلسفه	رشته تحصیلی: فلسفه و حکمت اسلامی
------------------------------------	-------------	----------------------------------

تاریخ تصویب: تاریخ دفاع: ۹۲/۱۱/۹

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد دکتری تعداد صفحات:

چکیده رساله/پایان نامه:

از آن جا که غزالی از مهم ترین مریبان اسلامی است و از سوی دیگر، عقل در تربیت اسلامی از عناصر مهم و جدی قلمداد می شود، بنابراین در این نوشتار سعی شده، میزان توجه غزالی به عقل در تربیت دینی مورد بررسی قرار گیرد.

به طور کلی بر خلاف آن چه درباره غزالی شهرت پیدا کرده، وی به عقل و تاثیر ویژه آن در دین اهمیت نشان داده است، هدف اصلی وی از تربیت، زمانی تحقق می یابد که مربی به تربیت عقلانی شخص توجه کند و رویکرد تربیتی خود را در دوران بعد از بلوغ، بر تربیت عقلانی استوار کند. وی به مبانی فلسفی تربیت تا آن جا توجه نشان داده است که مبداءشناسی، مقصدشناسی، راهنماشناسی، ارزش شناسی و انسان شناسی او، تا حدی زیادی مبتنی بر عقل است؛ در این راستا می توان نشان داد که عقل در تمامی مراحل دینداری شخص حضور دارد و دینداری حقیقی بر مبنای عنصر عقل شکل می گیرد.

البته باید به اصول تربیتی تفرّد و تدرّج در منظومه عقاید او توجه کرد، زیرا بر این مبنا توجه او به عقل در برخی افراد نسبت به افراد دیگر و برای هر فردی در دوران مختلف زندگی اش متفاوت است.

امضای استاد راهنما:

کلید واژه:

۱. غزالی

۲. تربیت دینی

۳. عقل

۴. رویکردهای تربیتی

۵. تربیت عقلانی

تاریخ:

فهرست مطالب

۱- مقدمه و کلیات	۱
۱-۱- مقدمه	۳
۱-۱-۱- تعریف مسأله و تبیین موضوع	۳
۱-۱-۲- اهداف تحقیق	۳
۱-۱-۲-۱- اهداف اصلی	۳
۱-۱-۲-۲- اهداف واسطه ای	۳
۱-۱-۳- اهمیت پژوهش	۴
۱-۱-۴- پیشینه پژوهش	۴
۱-۱-۵- پرسش های اساسی تحقیق	۴
۱-۱-۶- فرضیه های تحقیق	۵
۱-۱-۷- روش پژوهش	۵
۱-۱-۸- نوآوری پژوهش	۵
۱-۱-۹- فصل بندی پژوهش	۶
۲- کلیات (واژه‌شناسی)	۶
۲-۱- عقل	۶
۲-۱-۱- عقل به عنوان موجودی مستقل	۶
۲-۱-۱-۱- عقل به عنوان ملائکه و عقول	۷
۲-۱-۲- عقل به اعتبار منشأ	۹
۲-۱-۲-۱- عقل فطری	۹
۲-۱-۲-۲- عقل اکتسابی	۹
۲-۱-۳- عقل به اعتبار دنیا و آخرت	۱۰
۲-۱-۳-۱- عقل معاد	۱۰

- ۱۰ ۲-۱-۳-۲- عقل معاش
- ۱۱ ۲-۱-۴-۱- عقل به اعتبار کسب معرفت
- ۱۱ ۲-۱-۴-۱- روح حسّی
- ۱۱ ۲-۱-۴-۲- روح خیالی
- ۱۱ ۲-۱-۴-۳- روح عقلی
- ۱۲ ۲-۱-۴-۴- روح فکری
- ۱۲ ۲-۱-۴-۵- روح قدسی نبوی
- ۱۲ ۲-۱-۵-۱- عقل به اعتبار متعلّق
- ۱۳ ۲-۱-۵-۱- عقل عملی
- ۱۳ ۲-۱-۵-۲- عقل نظری
- ۱۳ ۲-۱-۵-۲-۱- قوّه عالمه عملیه
- ۱۴ ۲-۱-۵-۲-۲- قوّه عالمه نظریّه
- ۱۵ ۲-۱-۵-۲-۱- عقل غریزی یا عقل هیولایی
- ۱۵ ۲-۱-۵-۲-۲- عقل بالملکه یا عقل ممکن
- ۱۶ ۲-۱-۵-۲-۳- عقل بالفعل
- ۱۷ ۲-۱-۵-۲-۴- عقل مستفاد
- ۲۰ ۲-۲-۱- **تربیت**
- ۲۱ ۲-۲-۱-۱. تربیت به معنای تزکیه
- ۲۲ ۲-۲-۲-۱- تربیت در معنای تأدیّب
- ۲۲ ۲-۲-۳-۱- تربیت در معنای فعلیّت بخشیدن به استعدادهاى فطری متربّی
- ۲۳ ۲-۲-۴-۱- تربیت در معنای رشد جسمانی و کمال نفسانی
- ۲۳ ۲-۲-۵-۱- تربیت به معنای پیش گیری از خوی بد و کردار ناپسند
- ۲۳ ۲-۲-۶-۱- تربیت به معنای نگهداشت کودک در حالت اعتدال و در مراحل پسین، به معنای جبران خارج شدن از حالت اعتدال.
- ۲۴ ۲-۲-۷-۱- معنای جامع تربیت
- ۲۵ ۲-۳-۱- **دین**
- ۲۶ ۲-۴-۱- **تربیت دینی**

- ۲۷-۲-۵- مبانی، اصول، روش در تربیت ۲۷
- ۳۱-۲. جایگاه عقل و تربیت عقلانی از دیدگاه غزالی ۳۱
- ۳۱-۱-۲- جایگاه و اهمیت عقل ۳۱
- ۳۱-۱-۱- عقل به عنوان ابزار کسب معرفت ۳۱
- ۳۱-۱-۱-۱- معرفت تجربی ۳۱
- ۳۲-۱-۱-۲- معرفت عقلانی ۳۲
- ۳۳-۱-۱-۲- معرفت شهودی و وحیانی ۳۳
- ۳۴-۱-۲- مخالفت با فلسفه، نه مخالفت با عقل ۳۴
- ۳۷-۱-۲- شرف و ارزش عقل ۳۷
- ۳۷-۱-۳-۱-۲- دلالت شرع بر شرف و ارزش عقل ۳۷
- ۳۸-۱-۳-۲- دلالت عقل بر شرف و ارزش عقل ۳۸
- ۳۹-۱-۳-۲- دلالت حس بر شرف و ارزش عقل ۳۹
- ۳۹-۱-۲- تفاوت مردم در درجات عقل ۳۹
- ۴۱-۱-۴-۱-۲- انواع جهل ۴۱
- ۴۲-۱-۲-۵. جایگاه عقل در اصناف بشر ۴۲
- ۴۴-۱-۲-۶- لذت عقلی، بالاترین لذت‌ها ۴۴
- ۴۵-۱-۲-۷- وظایف عقل ۴۵
- ۴۵-۱-۷-۱-۲- درک معقولات و کلیات ۴۵
- ۴۶-۱-۲-۷-۲- صدور حکم ۴۶
- ۴۶-۱-۲-۷-۳- پیوند روابط میان محسوسات ۴۶
- ۴۷-۱-۲-۷-۴- داوری بر اشتباهات و لغزش‌های حس و رفع کمبودهای حس ۴۷
- ۴۸-۲-۲- اهمیت و جایگاه تربیت عقلانی ۴۸
- ۴۸-۱-۲-۲- ثمرات عقل و روش‌های پرورش عقل ۴۸
- ۴۹-۱-۲-۲- تفکر ۴۹
- ۵۳-۱-۲-۲-۱- تفاوت تفکر و تذکر ۵۳
- ۵۵-۲-۲-۱- تجربه‌اندوزی ۵۵
- ۵۶-۲-۲-۱-۳- بررسی عواقب و نتایج کار ۵۶

- ۵۷ ۲-۲-۱-۴- تبعیت از فرامین خداوند و غلبه بر هوای نفس (ثمرات عقل در عمل)
- ۵۹ ۲-۲-۱-۵- قدرت ابتکار
- ۵۹ ۲-۲-۱-۶- علم توأم با عمل
- ۶۱ ۲-۲-۲- موانع رشد عقل
- ۶۱ ۲-۲-۱- حبّ دنیا
- ۶۱ ۲-۲-۲- تمایلات نفسانی و هوای نفس
- ۶۲ ۲-۲-۳- عدم علم آموزی
- ۶۳ ۲-۲-۴- تقلید
- ۶۶ ۲-۲-۵- عجب به عقل و کیاست
- ۶۶ ۲-۲-۶- عادت
- ۶۷ ۲-۲-۳- نتیجه بحث
- ۳- قلمرو شناسی عقلانیت در دین و تربیت دینی از دیدگاه غزالی ۷۰**
- ۱-۳- قلمرو شناسی عقلانیت در دین ۷۰**
- ۱-۱-۳- عقلانیت حداکثری یا عقلانیت مطلق ۷۰
- ۲-۱-۳- عقلانیت معطل یا ایمان گرایی ۷۱
- ۳-۱-۳- عقل گرایی حداقلی یا انتقادی ۷۳
- ۴-۱-۳- عقلانیت معتدل ۷۴
- ۱-۴-۱-۳- بازتاب عقل گرایی معتدل در دیدگاه غزالی ۷۷
- ۱-۱-۴-۱-۳- عدم حضور عقل در برخی احکام، دستورات و عقاید شرعی ۷۸
- ۲-۱-۴-۱-۳- عقل به عنوان معیار و میزان ۷۹
- ۳-۱-۴-۱-۳- عقل به عنوان مصباح و چراغ ۸۰
- ۴-۱-۴-۱-۳- عقل به عنوان مفتاح ۸۱
- ۲-۳- حدود عقلانیت در حوزه‌های فلسفی تربیت ۸۳**
- ۱-۲-۳- حوزه مبدأشناسی ۸۳
- ۱-۱-۲-۳- تأثیر عقل در مبدأشناسی ۸۷
- ۲-۲-۳- حوزه مقصدشناسی ۸۷
- ۱-۲-۲-۳- تأثیر عقل در مقصدشناسی ۹۰

- ۹۰ حوزه‌ راهنماشناسی ۳-۲-۳
- ۹۱ نقش عقل در مرتبهٔ اوّل ۱-۳-۲-۳
- ۹۳ نقش عقل در مرتبهٔ دوّم ۲-۳-۲-۳
- ۹۴ تأثیر عقل در راهنماشناسی ۳-۳-۲-۳
- ۹۵ حوزهٔ انسان‌شناسی ۴-۲-۳
- ۹۵ نفس و اهمّیت آن ۱-۴-۲-۳
- ۹۶ اثبات نفس ۲-۴-۲-۳
- ۹۷ احکام مرتبط با آن ۳-۴-۲-۳
- ۱۰۰ حوزهٔ ارزش‌شناسی (اخلاق) ۵-۲-۳
- ۱۰۱ عقل تدبیرکنندهٔ قوا ۱-۵-۲-۳
- ۱۰۳ نشانه‌های اعتقاد به حسن و قبح عقلی ۲-۵-۲-۳
- ۱۰۶ مصادیق درمان ارزش‌ها با برهان ۳-۵-۲-۳
- ۱۰۸ تأثیر عقل در حوزهٔ ارزش‌شناسی ۴-۵-۲-۳
- ۱۰۸ نتیجهٔ بحث ۶-۲-۳
- ۱۱۳ ۴- جایگاه عقل در اهداف و رویکرد تربیتی غزالی ۱۱۳
- ۱۱۳ ۴-۱- اهداف تربیتی از دیدگاه غزالی ۱۱۳
- ۱۱۳ ۴-۱-۱- انواع هدف در تربیت ۱۱۳
- ۱۱۳ ۴-۱-۱-۱- اهداف بالذات ۱۱۳
- ۱۱۴ ۴-۱-۱-۲- اهداف بالذات و بالغیر ۱۱۴
- ۱۱۴ ۴-۱-۱-۳- اهداف بالغیر ۱۱۴
- ۱۱۴ ۴-۱-۲- نقش عقل در اهداف تربیتی غزالی ۱۱۴
- ۱۱۶ ۴-۱-۲-۱- سعادت از دیدگاه غزالی ۱۱۶
- ۱۱۸ ۴-۲- رویکرد تربیتی غزالی ۱۱۸
- ۱۱۹ ۴-۲-۱- رویکرد مبتنی بر عادت ۱۱۹
- ۱۲۸ ۴-۲-۲- رویکرد مبتنی بر تفکر (تعقل) ۱۲۸
- ۱۳۱ ۴-۲-۳- رویکرد مبتنی بر شهود ۱۳۱
- ۱۳۷ ۴-۲-۴- نکات مهم اتحاد سه عنصر عقل، شهود و عادت در رویکردی واحد ۱۳۷

۱۳۷ نکتهٔ اوّل	۱-۴-۲-۴
۱۴۰ نکتهٔ دوّم	۲-۴-۲-۴
۱۴۱ کمال رویکرد مبتنی بر استدلال	۱-۲-۴-۲-۴
۱۴۸	
۱۵۳ منابع	

فصل اول

کلیات

۱- مقدمه و کلیات

۱-۱- مقدمه

۱-۱-۱- تعریف مسأله و تبیین موضوع

مسأله عقل و تاثیر آن بر تربیت از مهمترین مسائل فلسفه تعلیم و تربیت است و به نوبه آن دیدگاه غزالی به عنوان یکی از مریبان بزرگ اسلامی قابل بررسی است. غزالی به مسأله تربیت در بسیاری از کتب خود مانند *احیاء علوم الدین* و *کیمیای سعادت* پرداخته است، اما این که عقل با معنای فلسفی و رایج آن تا چه حدودی در تربیت دینی وی موثر بوده است، موضوعی است که این نوشتار آن را به آن پرداخته و اثبات داده است که نقش عقل در تربیت دینی از دیدگاه وی، نقشی اساسی و پررنگ است.

۱-۱-۲- اهداف تحقیق

۱-۱-۲-۱- اهداف اصلی

۱. استخراج و گردآوری آرای غزالی درباره جایگاه عقل در تربیت دینی
۲. تدوین و تنظیم آرای غزالی در قالبی جدید

۱-۱-۲-۲- اهداف واسطه‌ای

۳. استخراج و گردآوری آرای غزالی درباره اهمیت و ارزش عقل
۴. استخراج و بررسی مبانی عقلی و فلسفی غزالی در تربیت
۵. استنباط رابطه دین و عقل از دیدگاه غزالی
۶. استنباط و استخراج مبانی تربیت عقلانی از آرای غزالی
۷. نشان دادن اهمیت عقل در تربیت دینی غزالی
۸. اهمیت به عقل در رویکرد و اهداف تربیت دینی از دیدگاه غزالی

۱-۱-۳- اهمیت پژوهش

رابطه فلسفه با حوزه‌های کاربردی، یکی از دغدغه‌های همیشگی فیلسوفان مسلمان محسوب می‌شود. از آن‌جا که یکی از مهم‌ترین شئون زندگی انسان‌ها، حوزه تعلیم و تربیت است، تأثیر و میزان وابستگی عقل و رویکرد عقلانی بر تعلیم و تربیت دینی، بسیار مهم و حائز اهمیت است و به دلیل آن‌که غزالی یکی از صاحب‌نظران بزرگ اسلامی در زمینه تربیت می‌باشد، لازم است به تأثیر عقل در تربیت از دیدگاه او پرداخته شود.

۱-۱-۴- پیشینه پژوهش

درباره موضوع این نوشتار، اثر و آرای خاصی وجود ندارد. آنچه عموماً مورد بررسی قرار گرفته است، اهمیت عقل در دین و معرفت دینی به صورت مجزا و یا آرای تربیتی غزالی به صورت جداگانه بوده است و اتصالی بین این دو مقوله یعنی عقل و تربیت داده نشده است. اما از کتبی که به طور مجزا به مساله عقل و ارتباط آن با دین و معرفت دینی پرداخته است می‌توان به نقش عقل در معرفت دینی از دیدگاه غزالی و کی‌یرکگور و معقولیت گزاره‌های دینی (بازخوانی نظریه غزالی) و در زمینه صرفاً تربیتی می‌توان به کتاب آرای دانشمندان در تعلیم و تربیت و مبانی آن اشاره کرد. البته باید توجه داشت که در کتاب‌های تربیتی که به طور کلی به آرای اندیشمندان مسلمان می‌پردازد، حتماً نامی از غزالی آمده و به آرای تربیتی او اشاره شده است این بحث پرداخته است.

۱-۱-۵- پرسش‌های اساسی تحقیق

۱. آیا غزالی به تأثیر عقل در تربیت دینی معتقد است؟
۲. آیا غزالی به تأثیر عقل در تربیت همه افراد و در تمام سنین معتقد است یا آن را مخصوص قشر خاصی و سن معینی می‌داند؟
۳. نشانه‌های تربیت عقلانی از دیدگاه غزالی چیست؟
۴. آیا غزالی به ارتباط میان دین و عقل و به تبع آن عقل و تربیت دینی معتقد است؟

۱-۱-۶- فرضیه‌های تحقیق

۱. غزالی مانند بسیاری از متریان به تاثیر عقل در تربیت دینی معتقد است.
۲. غزالی در تربیت خود به تفاوت‌های انسان‌ها اشاره کرده است و برای هر دوره از زندگی هر انسان، نوع خاصی از تربیت را توصیه می‌کند و اگرچه به صورت کلی، عقل را در تربیت لازم و ضروری دانسته، اما تربیت عقلانی ویژه را برای گروهی با ظرفیت‌های بالاتر توصیه کرده و در سنین ابتدایی تربیت، نقش عقل را کم‌رنگ دانسته است.
۳. با توجه به موانع رشد عقل و روش‌های پرورش عقل، می‌توان به توجه وی به تربیت عقلانی اشاره کرد.
۴. غزالی به رابطه دین و عقل معتقد است و به تبع آن، به ارتباط عقل و تربیت دینی توجه نشان داده است.

۱-۱-۷- روش پژوهش

این پژوهش بر اساس تحقیق بنیادی صورت گرفته است. از آن‌جا که اطلاعات و مواد اولیه این نوع روش، از طریق مطالعات کتابخانه‌ای صورت می‌گیرد، ابتدا منابع دست اول و مستند حقیقی شناسایی شده و مطالعه می‌شود و سپس مطالب جمع‌آوری شده، مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد.

۱-۱-۸- نوآوری پژوهش

از آن‌جا که در تحقیقات انجام شده تا کنون به تأثیر عقل در تربیت دینی از دیدگاه غزالی پرداخته نشده است، موضوع این نوشتار، مسأله نویی در مقابل مخاطب قرار می‌دهد. این نوشتار با کنار هم قرار دادن آرای که زمینه اثبات عقل‌گرایی را در حوزه دین و تربیت دینی از دیدگاه وی فراهم می‌کند، مسیر جدیدی را برخلاف آراء رایج، نشان می‌دهد.

۱-۱-۹- فصل بندی پژوهش

این نوشتار شامل چهار فصل است که از بخش‌های مختلف تشکیل شده است. فصل اول شامل مفردات و واژه‌شناسی است که به موجب آن عناصر مسأله مورد پژوهش، تبیین و مشخص می‌شود.

فصل دوم از دو بخش تشکیل شده است. در بخش اول به اهمیت عقل از دیدگاه غزالی اشاره شده است تا مشخص شود که عنصر عقل در آراء او چه جایگاهی دارد. در بخش دوم به اهمیت تربیت عقلانی از دیدگاه او اشاره می‌شود و نشانه‌های این نوع تربیت از دیدگاه وی روشن خواهد شد.

فصل سوم مربوط به قلمرو شناسی عقلانیت دین از دیدگاه وی است تا بتوان با یافتن، نوع رابطه دین و عقل، تأثیر عقل در مبانی و آراء تربیتی غزالی را مشخص نمود. در فصل آخر نیز به اهمیت و اهداف تربیت و نقش عقل در این اهداف پرداخته می‌شود و علاوه بر آن بر رویکرد تربیتی غزالی و نمود عنصر عقل در این رویکرد توجه می‌شود.

۱-۲- کلّیات (واژه‌شناسی)

۱-۲-۱- عقل

از آن جا که غزالی برای عقل، معانی مختلفی در کتب خود ذکر کرده است، بهتر است این معانی در قالب اعتبارهای مختلف بیان شود تا تحت این دسته‌بندی‌ها، بتوان هدف اصلی این نوشتار را درباره معانی عقل بیان کرد.

۱-۲-۱-۱- عقل به عنوان موجودی مستقل

عقل را می‌توان به اعتبار موجودی مستقل به دو دسته عقول و به عنوان کلّ حقیقت انسان (فصل اخیر انسان و یا گوهر آدمی) تقسیم کرد.

۱-۲-۱-۱-۱. عقل به عنوان ملائکه و عقول

کاربرد اولیّه عقل همان است که در فلسفه اسلامی به عقل فعّال، عقول و فرشتگان معروف شده است.^۱ موجوداتی که آخرین آنها، وظیفه تدبیر طبیعت را به عهده دارد و اولین آنها، همان است که پیامبر در وصف آن فرمود: نخستین چیزی است که خداوند خلق نموده است.^۲ غزالی در آثار خود به عقل اوّل توجه کرده است و به اعتقاد وی عقل انسان‌ها که با آن اشیاء را درک می‌کنند، عقل‌های اضافه‌ای است که از عقل اوّل به وجود آمده است. در واقع عقول انسان‌ها عقل اضافه شده به اشخاص است و عقل اوّل، بدون اضافه به اشخاص و مطلق است.^۳ وی در آرای خود به ترتیب آفرینش عقول اشاره کرده است^۴ و فصلی در مقاصد الفلاسفه را به چگونگی افاضه علم از عقل فعال به نفس انسان اختصاص داده است. وی در تعریف عقل فعّال می‌گوید: جوهر صوری است و ذاتش عبارت از ماهیتی است که ذاتاً و فی نفسه مجرد است^۵ و فعّال بودن این عقل از آن جهت است که جوهری است مجرد و کارش این است که از طریق اشراق خود عقل هیولانی را از حالت بالقوه به حالت فعلیت منتقل و جابه‌جا سازد.^۶ از نظر وی این عقل همان است که از آن تعبیر به روح القدس می‌شود.^۷ از آن جا که بحث از این عقل در این نوشتار کاربردی ندارد، به بیانات دیگر وی در این باره پرداخته نمی‌شود.

۱. غزالی، محمد، معیار العلم فی فن المنطق، دارالمعارف، قاهره، ۱۹۶۱، ۲۸۹

۲. بحار الانوار، ج ۱، ۹۷ و غزالی، احیاء علوم الدین، ج ۱، داراحیاء التراث العربی، بیروت، بی تا، ۸۳

۳. همو، میزان العمل، دارالمعارف، قاهره، ۱۹۶۴، ۳۳۱

۴. همو، مجموعه رسائل الامام الغزالی (معراج السالکین)، دارالفکر، بیروت، ۱۹۶۶. ۴-۶۳

۵. همو، معارج القدس فی مدارج معرفه النفس، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۰۹، ۱۲۶

۶. همو، ۱۲۶

۷. همو، ۴۱

۱-۲-۱-۱-۲. عقل به عنوان کلّ حقیقت انسان

عقل در این معنا همان چیزی است که «انسان به واسطه آن از سایر حیوانات جدا می‌شود و همان است که به واسطه آن انسان مستعد قبول علوم نظری و تدبیر صناعات پنهان فکری می‌گردد... گویی نوری است که در قلب افکنده می‌شود و با آن مستعد ادراک چیزها می‌گردد و کسی که این را انکار کند و عقل را تنها عبارت از علوم ضروری بداند، منصف نیست، زیرا آن کسی که غفلت از علوم دارد و کسی که خواب است، به اعتبار وجود این غریزه که در ایشان است، عاقل خوانده می‌شوند با این که فاقد علم‌اند. پس نسبت این غریزه به علوم مانند نسبت چشم است به دید.^۱

این معنا در جایی است که غزالی، عقل را به معنای حقیقت وجود آدمی در نظر می‌گیرد و آن را با نفس و قلب و روح مطابقت می‌دهد و معتقد است که «عقل دریابنده علم‌هاست، پس او قلب باشد. لطیفه‌ای ربّانی، روحانی که بدین قلب جسمانی تعلق دارد»^۲ و «آن حقیقت مردم است و دریابنده و داننده و شناسنده از آدمی اوست و مخاطب و مطالب و معاقب او است»^۳ «هر چه عالم است او را در نفس خود هستی‌ای است که آن اصلی است به نفس خود قائم و علم، صفتی است که در وی حلول می‌کند.»^۴

در مشکوه الانوار اشاره می‌کند: «... پس بدان که در قلب انسان، چشمی است ... که گاه از آن تعبیر به عقل می‌شود، گاه روح، گاه نفس انسانی. این تعابیر را رها کن زیرا هرگاه معانی فراوان شوند، این فراوانی معانی کسی را که بصیرتش ضعیف است، به خطا می‌اندازد. معانی که ما از آن در نظر داریم، معانی است که به واسطه آن عاقل از کودک شیرخوار و حیوان و دیوانه متمایز می‌شود؛ ما آن را به تبع اصطلاح جمهور عقل می‌نامیم»^۵.

۱. همو، *احیاء علوم الدین*، ج ۱، دار احیاء التراث العربی، بیروت، بی تا، ۸۵

۲. همان، ج ۳، ۳

۳. همان، ۸

۴. همو، ج ۳، ۴؛ همو، *مجموعه رسائل الامام الغزالی (روضه الطالبین)*، ۱۱۳

۵. همو، *مجموعه رسائل الامام الغزالی (مشکوه الانوار)*، ۲۷۱